

93 HARBİ VE SONRASINDA SARIKAMIŞ'IN BAŞINDAN GEÇENLER VE TÜRK EDEBİYATINA YANSIMASI

Yard. Doç. Dr. Ali KAFKASYALI*

“Tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir.
Yazan yapana sadık kalmazsa değişmeyen hakikat,
insanı şaşırtacak bir mahiyet alır.”
Mustafa Kemal Atatürk

Giriş

Tarih, edebiyatı oluşturan en önemli kaynaklardan birisidir. Zaman zaman edebiyat, tarihi yönlendiren unsurlardan olsa da genellikle edebiyat tarihin kitabesi durumundadır. Başka bir sözle tarih, mensup olduğu milletin hafızası ise edebiyat da hafızayı muhafaza eden beyin niteliğindedir. Tarihî olaylar bazen olumlu sebeplerle olumlu neticeler arasında, bazen de olumsuz sebep ve olumsuz neticeler arasında cereyan eder. Her halükârda sonraki nesillerin bunları bilmesi gerekir. Geçmişte vuku bulan olayları bilmemek onların tekrarlanmasına sebep olur. Tekrar ise durağanlığı, geriye dönüşü gösterir.

Türk tarihinde olayların tekrarına sıkça rastlanıyor. Bunun sebebi söz konusu olayların bir şekilde edebî eserlere yansımamasından, dolayısıyla sonraki nesillere bir biçimde sunulamamasındandır. Bunda da önemli sebep, Türk edip ve aydınlarının ekseriyetinin, her ne hikmetse, milletin şairi, yazarı veya aydını olmaktan imtina edip, dünya şairliğine, dünya yazarlığına soyunmalarındır. Keşke dünyaca kabul edilebilseler. Maalesef o da başarılamıyor.

Küçük bir Normandia çıkarması yüzlerce filme, belgesele konu edilirken, bizimkiler birilerinin hatırına dokunur endişesiyle veya beklentileri kesilir korkusuyla dünya mikyasında başımızdan geçen nice tarihî olayı görmezden, duymazdan gelmektedirler. Meselâ geçen yüzyılın başında suya dayalı üç felaketi yaşayan ordularımızın Çanakkale’de boğulmalarını, Allahüekber’de donmalarını, Yemen’de yanmalarını bir nebzecek sanata, edebiyata yansıtmamışlardır. Çanakkale ile ilgili bir şiir, Yemen’le ilgili bir türkü, Sarıkamış’la ilgili birkaç ağıt. Başkaca elimizde ne var.

Bu hususta Yakup Kadri şöyle yazıyor:

“Büyük bir millî şair için Sarıkamış’ta yüzlerce destan mevzuu âdeta hazırlanmış olarak duruyor. Acaba günün birinde çelikten bir kalem bu mevzulardan birini bir tunçtan levha üzerine hakkedebilmek mazhariyetine erecek midir?”

...

“Fakat korkuyorum ki Türk şairi Türk askerine nispeten Allahüekber Dağı’nın tepesine hatta hayâlen bile çıkacak derecede kuvvetli değildir; mutlaka yarı yolda nefesi tıkanacak ve çığlarla beraber o sayısız uçurumlardan birine yuvarlanacaktır.”¹

Yakup Kadri’nin bahsini ettiği “Sarıkamış” adlı eser ile “Başımıza Gelenler”, “Kafkas Yollarında”, “Türk İllerinde Hatıralarım” ve “Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik - Sarıkamış, Kars ve Ötesi” gibi birkaç eseri de cepheden sağ dönebilen gazi subaylarımız ve emniyet mensuplarımız yazmışlardır.

Kâzım Karabekir Paşa, arkadaşı İstihbarat Şube Müdürü Seyfi Bey’e Kars’ın kurtuluşundan 96 gün sonra 20 Temmuz 1918 günü Gümrü’den gönderdiği mektubunda bu hususta şöyle yazıyor:

“... Gelemediniz ki dertleşelim. Amma ne âlâ! Koca Kars vilâyeti! Bari bir gazete muharriri gelebilseydi. Ben zannediyordum ki artık insan olduğumuzu cihana gösterebileceğiz. Fakat yazık! Alman ve Avusturya muhabirleri lâzımı gibi seyrüseferlerini yaptılar, eserlerini yazdılar, milletlerine bu ufku da seyrettirdiler de bu milletin, bu zavallı Türk’ün ne bir mebusu, ne bir âyanı, ne de bir gazetecisi görünmedi. Zahmet, fedakârlık mı zannolunuyor?.. Anlamak mümkün değil. İstanbul âfetzedelerine gazeteler vagon tavsiye ediyor. Bir çift göz gelse de görse Kars nedir ve millet nâmına içinde kaç canlı mahlûk var Seyfi? Erzincan, Erzurum, Kars, Gümrü, Karakilise ilh... Yerler boğazlara çıkan karlar arasında mermer kadar katı ve soğuk emir ve kumandalarla ele geçti. Şunu her an görüyorum ki, subaylarımız ve erlerimiz emsalsiz cefakeş ve fedakâr. Herkesin sevgili kaybı üçten

* Dr., Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ Devrin Yazarlarının Kalemile Milli Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal (Hazırlayanlar: Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Necat Birinci, Abdullah Uçman), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara-1992, s. 62-64.

aşağı değil. Fakat kendi varlığını kaybedinceye kadar o metin bir mevcut... Bunlar için titremeyen kalpleri Allah titretsin...

İstirdat olunan bu mülkü yalnız resmî raporlarla mı bu zavallı millet öğrenecek?.. Bir matbaa makinesi ile iki gazeteci Kars'a kadar gelip ileri geri irfan saçmayacak mı? Bugün Dobruca'da Bulgar gazetesi var, Tiflis'te Almanca gazete çıkıyormuş! Orduyu milletin irfanı takip etmez mi? Muharrirler milletin dürbünüdür.

...

Gümrü'de bir Avusturyalı muharrir günlerce oturdu. Halkın ruhuna girdi. Makaleler, eserler yazdı. Fotoğraflar aldı ve zorakî buradan çıktı, gitti. Bizim milletin Turancıları, yine İstanbul'un mavi seması altında şair midirler? Zavallı Türk! Türklük namına yürü, yoruluncaya kadar, hatta ölünceye kadar yürü."²

Çağımızda da durum hemen hemen aynıdır. Bugün de tarihî olaylar yeterince edebiyata yansıtılmamaktadır.

Gönül isterdi ki "93 Harbi ve Sonrası Sarıkamış'ın başından geçenleri" onlarca romandan, destandan, hikâyeden, ünlü şairlerimizin şiirlerinden size sunalım. Maalesef bunu yapamıyoruz.

93 Harbi ve Sonrası Sarıkamış

Hicrî-Kamerî takvimle 1293 yılının bir bahar günü, yani 24 Nisan 1877 salı günü Rus Ordusu savaş ilan etmeden ansızın Arpaçay'dan sınırı geçip Anadolu'ya saldırır. Kars Kalesi'ni kuşattıktan sonra Soğanlı Dağlarını aşarak Pasin Ovasına doğru ilerlemeye başlar. Revan'dan ilerleyen diğer bir Rus Ordusu ise Beyazıt-Eleşkirt bölgelerini işgal edip, Tahir gediğinden aşarak Pasinler'den geçip Erzurum'a ilerlemeye başlar. Kullandığımız eski takvimin 1293 yılını göstermesi sebebiyle bu savaşa genellikle "93 Harbi" denir. "93 Harbi"nin edebiyatımıza yansımaları ilk olarak Âşık Şenlik'te görülür:

"Tarih min iki yüz doksan üç'ünde,
Dinle beyim gör ki nasıl iş oldu,
Münafık olanlar murada erdi,
Müminler ağlayıp gözü yaş oldu.

Urus askerine hep dedi "Urraa!"
Geçti mekânından bizim sinora³,
Basıldı hudutlar kesildi ara,
Kordonlar üstüne hep yeriş oldu.

...

Çıldıra inmeye etti hareket
Yerden göğe kalktı hayır, bereket
Nisan yaz ayında eyyam-ı şiddet
Nevbaharı zehir döküp kış oldu."⁴

Şenlik, Rus ordusunun zulmünden kaçarak Osmanlı Devleti'nin güvenli bölgelerine gitmeye çalışan göç kafilelerini durdurmak ve Türk halkının millî heyecanını galeyana getirmek için sazını alıp "93 Koçaklaması" veya "Gönüllü Atlılar Türküsü" diye anılan meşhur koşmasını söyler.⁵

Ehli İslâm olan işitsin bilsin,
Can sağ iken yurt vermeniz düşmana.
İsterse Uruset⁶ neki var gelsin,
Can sağ iken yurt vermeniz düşmana.

Kurşanın kılıncı, giyinin donu⁷,

² Kâzım Karabekir, Hazırlayan: Prof. Dr. Faruk Özerengin, İstiklâl Harbimizin Esasları, Emre Yay., İstanbul-1995, s. 27-28.

³ Sinar: Sınır, Hudut.

⁴ Ensar Aslan, Çıldırli Âşık Şenlik, Hayatı, Şiirleri ve Hikâyeleri, Atatürk Üniversitesi Yay., Sevinç Matbaası, Ankara, 1975, s. 147-148.

⁵ Ali Kafkasyalı, Farklı Bir Âşık Tipi Olarak Âşık Şenlik, Türk Yurdu Dergisi, Şubat-1999, sayı: 138, s. 49; Ensar Aslan, Çıldırli Âşık Şenlik, Hayatı, Şiirleri ve Hikâyeleri, Atatürk Üniversitesi Yay., Sevinç Matbaası, Ankara, 1975, s. 142.

⁶ Uruset: Rus ülkeleri, Rus devletleri.

⁷ Don: Kaftan, entari.

Kavgâ bulutları sardı her yanı.
Doğdu koç yiğidin şân alma günü,
Can sağ iken yurt vermeniz düşmana.

...
Ben Asfer' dir⁸ bilin Urus'un aslı,
Orman yabanisi balıkçı nesli,
Hinzır sürüsüne dalın kurt misli,
Can sağ iken yurt vermeniz düşmana.

Şenlik ne durursuz? Atları binin!
Sıyra kılıç düşman üstüne dönün!
Artacaktır şânı bu Âl-Osman'ın,
Can sağ iken yurt vermeniz düşmana.

Başkumandan Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın komutasındaki Türk ordusunun bir kolu Zivin-Karaargan arasındaki Horum tepelerini tutmuş ve Halyazı Meydan Savaşında Revan'dan gelen Rus Ordusu'nu bozguna uğratarak Tahir gediğinden öteye atmıştır (21 Haziran 1877). Kurt İsmail Hakkı Paşa komutasındaki diğer ordumuz ise Zivin Meydan Muharebesi'nde Rusların Melikof komutasındaki ana ordusunu yenerek (25 Haziran 1877), Mıcingert, Handere, Soğanlı, Sarıkamış üzerinden Rus ordusunu püskürtmüştür. Türk Ordusu, şimdiki adı Kümbetli olan Çivilikaya köyüne gelip karargah kurmuş (7 Temmuz 1877) ve Rus Ordularını Şöregel'e kadar sürmüştür.

Türk Ordusu'nun şair erlerinden Ardahanlı kâtip Sarı Hakkı Efendi, bu zaferi "Zivin Zaferi Neşidesi" adlı bir şiirle edebiyatımıza kaydetmiştir. Askerler bunu marş bestesiyle okumuşlar.⁹

Mekr ü hile vermedi bâr,
Oldu Zivin Düzü mezar,
Düşman hâli feryâd ü zâr,
Tuttu yolu düz Revan'a,
Moskof kaçâr yana yana.

Ordu gelir dağlar aşâ,
Osmanlılar şânın koşa,
Artırdın ey Muhtar Paşa,
Binler yaşa binler yaşa.

...
Halı-yazı er meydanı,
Zivin'de gör kahramanı,
Osmanlılar aldı şanı,
Moskof bozgun, üzgün kaçâr,
Loris-Mel(i)kof oldu nâçar.

...

I. Yahniler Savaşı (18 Temmuz 1877); Gedikler Meydan Muharebesi (25 Ağustos 1877) ve II. Yahniler Meydan Muharebesini (2 Ekim 1877) kazanan Türk Ordusu, arkadan yardım alamayınca, 15 Ekim 1877 günü yapılan Alacadağ Muharebesi'ni kaybeder ve geri çekilmek mecburiyetinde kalır. Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Kars'ın savunmasını Hüseyin Hami Paşa'ya bırakıp kendisi Erzurum'u korumak için Soğanlı Dağlarının batısına çekilir. Ruslar Kars Kalesini bir aylık kuşatmadan sonra 17-18 Kasım 1877 gecesi yedi koldan hücumla geçerek alırlar.

Kars, Kağızman, Oltu, Ardahan ve Sarıkamış'ın Rus ve Ermenilerin eline geçmesinde ve bu bölgede yaşayan Müslüman-Türklerin baskı ve zulüm görmelerinde, Arpaçaylı Mansur ve Hacı Veli'nin, onun oğlu Kurban'ın, Şöregel Alaca'dan Kaskanlı aşireti reisi Davo Bey ve adamlarının, Sarıkamış'ta Recep Çavuş'un, Kuzgunlu Mustafa Ağa'nın oğlu Tosun'un ve adamlarının, Kağızman Karakale'den Hasan Bey ve adamlarının, Ardahan'da, Gökçe ve Ferik gibi hainlerin büyük rolü

⁸ Ben Asfer: Beni Asfer, sarı oğulları, Slav ırkı Hristiyan haçlılara mensup olan, Fanatik Hristiyan.

⁹ Kırzioğlu M. Fahrettin, Edebiyatımızda Kars II, Işıl Matbaası, İstanbul-1958, s. 34.

olmuştur.¹⁰ Başta üstat Şenlik olmak üzere bir kısım ozanlarımız bu hainleri şiirlerine konu etmişlerdir. Şenlik bir şiirinde bazı hainlerden şöyle bahseder:¹¹

“Namussuz çayıtlar attı aburu
Her bir yola beled etti gavuru
Emiroğlu değin çekti taburu
Lefterin düzünden aş ha aş oldu
...
Ardahan’a zafer kılmak zor işti
Hazne verip kumandanla görüştü
Kavga günü Loris geldi yerişti
Dört taraftan bayrak kalktı arş oldu

Gökçe¹², Loris ile koşunu çekti
Mansur¹³, telgrafın bendini söktü
Ferik¹⁴, askerini Kala’dan döktü
Ben-Asferin saldadına baş oldu
...
Veli Ağa¹⁵ ziyaret etmişti Hac’ı
Ona ganim olsun Hünkâr’ın Tacı
Taktı “telmek-çin”i¹⁶ kızıldan Haç’ı
Gavur olup generale eş oldu.”

Susuzlu şair Sadık da “Mehrali Bey Destanı” adlı şiirinde bu husfusta şöyle diyor:¹⁷

“Mel’un Hacı Veli gör ne iş tuttu,
Beş kapeg’e¹⁸ dinin, namusun attı,
Kars’ın teslimine çok gayret etti,
Onu, sağ Paşa’ya verdi Mehrali!¹⁹”

Şairi belli olmayan bir muhammes türküde de şöyle geçiyor:²⁰

“Mehrali Paşa da çok mertlik etti,
Mansur’un evini yıktı dağıttı,
Hacı Veli’nin de toylunu tuttu!
Gel beri, gel beri bizim Osmanlı,
Kavga koptu Kars’ın başı dumanlı.”

Deve Boynu Muharebesi’nde (4 Kasım 1877) Rus Ordusunu yenemeyen Türk Ordusu Erzurum tabyalarına çekilir. 3 Mart 1878 Ayastefanos antlaşması ve ardından imzalanan Berlin Antlaşması (13 Temmuz 1878) hükümlerine göre Artvin dahil Batum, Oltu dahil Ardahan ve Sarıkamış dahil Kars vilayetleri Ruslara harp tazminatı olarak bırakılır.

Bu konu şairi belli olmayan “Moskoflara Bırakılan Kars’a Ağıt”²¹ adlı şiirde şöyle dile getirilir:

“Tarih vardı **doksan dörde**,
Bütün Kars, Ardahan ağlar.

¹⁰ Fahrettin Erdoğan, Türk Ellerde Hatıralarım, Yeni Matbaa, 1954, s. 30, 251,252.

¹¹ Ensar Aslan, Çıldır’lı Aşık Şenlik, Hayatı, Şiirleri ve Hikâyeleri, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara, 1975, s. 148-149.

¹² Gökçe: Kenarbel köyünden bir hain.

¹³ Mansur: Dalaver köyünden bir hain.

¹⁴ Ferik: Tümgeneral.

¹⁵ Veli Ağa: Aslen Tiflis’in Kamerli köyünden olup, Arpaçay’ın Gönülalan (İğnezor) köyüne gelip yerleşmiş bir hain.

¹⁶ Telmek-çin: Sırmalı püskülü olan Rus madalyası. Rütbe, nişan.

¹⁷ Kırzioğlu M. Fahrettin, Edebiyatımızda Kars II, Işıl Matbaası, İstanbul-1958, s. 41.

¹⁸ Kapeg/kapık/köpük: En küçük Rus para birimi, rublenin yüzde biri, kuruş.

¹⁹ Mehrali Bey: Borçalı Karapapak Türklerinden olup, gönüllü süvarileri ile gelip Türk Ordusu saflarında Ruslara ve Ermenilere karşı savaşan bir Türk kahramanı.

²⁰ Bu şiir Karşlı Bahri Efendi’den M. F. Kırzioğlu tarafından derlemiştir. (M. F. Kırzioğlu, Edebiyatımızda Kars II, Işıl Matbaası, İstanbul-1958, s. 41.)

²¹ Bu şiir F. Kırzioğlu tarafından Kağızmanlı Cemal Turan Hoca’nın defterinden alınmıştır. Sahibi belli değil.

Batum da uğradı derde,
Kalır Urus'a kan ağlar.

Yedi düvelle vuruşan,
Âl-Osman oldu perişan,
Ölkeler verip barışan,
Abdülhamit Sultan ağlar!”

Berlin Antlaşması ile birlikte Ermenilerin hamiliğine İngilizlerin de aktif olarak katıldığı görülür. Avrupa ülkelerinin teşviki ile 1887 yılında İsviçre’de **Hınçak**²², 1890 yılında da Tiflis’te **Taşnaksutyun** adlı Ermeni örgütleri kurulur. Marksist görüşe sahip olan bu örgütler faaliyet sahası olarak Türkiye’yi seçerler.²³ Bu derneklerin alt organı niteliğinde Kars’ta “Cân-Fîdâ” adlı bir Ermeni örgütü kurulur. Bu örgüt işgal altında bulunan Kars, Sarıkamış, Ardahan ve Batum illerinde yapmadığını bırakmaz. Sarıkamış ve çevresinde yapılan zulüm bir çok hatıra kitabında yer bulmuştur. İki örneğin yeterli olacağı kanaatindeyim.

“Köylüleri topladım, yıkılan damların altındakileri oldukları yerde bırakıp, üzerlerine toprak yığırdım ve yanına da Şehitler Mezarı diye bir levha yazıp bıraktıktan sonra Cavlak köyüne geldik. Eğrice kalelerinden 40 kadar kadın ve çocuk bulduk, bunların içinde bir kadın ve bir erkek, yaralı olarak yaşıyorlardı. Bizim askerler buradan geçerken sıhhiye erleri bunları oradan çıkarıp yaralarını sardıktan sonra evlerine koymuşlar, cenazeleri köye nakledip defnettikten sonra, gidip yaralılarından izahat aldım. Bu ölenler arasında uzun saçlı, servi boylu, ak yüzlü, çatık kaşlı Melek adında bir taze gelin varmış. Bunu Ermeniler sağ tutup götürmek istemişler, kollarına yapıştıklarında, ilk hamlede gelin bir yumrukla Ermeni’nin birinin burnuna vurarak yere sermiş, bu defa iki üç tanesi üzerine hücum etmiş, onlarla boğuşmaya başlamış. Teslim olması için ilk önce desteleyip saçını kesmişler, buna aldırmadığını ve katiyen teslim olmayacağını anladıklarında, yumruklayan ellerini kollarını kesmişler ve sonra da bağırın, haykıran, nefret eden başını gövdesinden ayırmışlar. Bizler bu aziz ve asil parçaların her birini bir yerden toplayarak deste deste kesilen serpiyen saçları da toplayıp kardeşi İsmail’in cenazesine yan yana gömdük. Melek, melekler arasına karışmıştı.

...

Aşağı Kotanlı ve Yukarı Kotanlılardaki kuyulara doldurulan cenazeleri çıkararak mezarlara koyduk, Aşağı Kotanlı’da Yusuf oğlu Ağa’nın eşi Vesile çok güzel bir gelindi. Kızı 15 yaşındaki Sultan’ı Ermeniler tutmuş, (annesiyile birlikte) öldürmeden beraberlerinde götürmek istemişler. Bunlar da kabul etmiş; yalnız köyün önünden akan Kars çayının buz tutan üstünden geçerlerken, köylülerin su almak için açtıkları deliğin başına gelerek “Sizin gibi canilere teslim olmaksansa ölüm daha evlâdır.” deyip kendilerini buradan çaya atıp, buzun altına akıp gitmişlerdir.”²⁴

“Cân-Fîdâ” adlı bu Ermeni örgütünün yaptığı insanlık dışı teröre dayanamayan Üstat Âşık Şenlik, örgütün başkanı olan ve Gümrü’de oturan Vağarşak Ağa’ya manzum bir tehdit mektubu gönderir:²⁵

“Millet komutanı Vağarşak Ağa,
Sabreyle başına gör neler gelir.
Yığıpsan başına bir bölük dığa²⁶
Deme ki onlardan bir hüner gelir.

Uyma “Cân-Fîdâ”ya, o “kakhdağan”a,²⁷
Bir gün şehirini verir talana.
Ne Bakû’ye benzer ne de Şirvan’a,
Hazır ol üstüne yüz min er gelir.”

²² Mehmet Hocaoglu, Arşiv Vesikalariyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, Anda Dağıtım, İstanbul-1976, s. 159; Yılmaz Öztuna, Büyük Türkiye Tarihi, Ötüken Yay., İstanbul-1978, c. VII, s. 180; Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Bilge Yay., İstanbul-1987, s. 431.

²³ Türk Kültürü Dergisi (C. Aslanoğlu, İ. Kayabalı), Nisan 1973, sayı: 126, s. 466; Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Bilge Yay., İstanbul-1987, s. 442.

²⁴ Fahrettin Erdoğan, Türk Elleri Hatıralarım, Yeni Matbaa, 1954, s. 147-149.

²⁵ Kızıoğlu M. Fahrettin, Edebiyatımızda Kars II, Işıl Matbaası, İstanbul-1958, s. 82.

²⁶ Dığa: Erkek ermeni çocuğu.

²⁷ Kakhdağan: Göçmen, kaçkın, sığınmacı; Osmanlı Devleti’nin çeşitli şehirlerinden kaçıp gelen ve Kars’ta örgütlenen terörist Ermeniler’e verilen ad.

1905 yılına gelindiğinde Ermenilerin Padişah'a suikast yapacak güce getirildikleri görülür.

21 Temmuz 1905 günü Sultan Abdülhamit Han'a camiden çıkarken bombalı suikast tertiplenir.²⁸ Onlarca asker parçalanarak göklere savrulur.²⁹

Meselenin en acı yanı hemen hemen hiçbir şair bu mesele üzerine kalem oynatmaz. Aşçıyan şairi Tevfik Fikret de "Bir lâhza-i Taahhur" adlı şiiri ile büyük hakan II. Abdülhamit Han'a Ermeniler tarafından düzenlenen bu suikastı över:³⁰

"Ey şanlı avcı, dâminı beyhûde kurmadın;
Attın... Fakat yazık ki, yazıklar ki vurmadin!"

I. Dünya Savaşı'nın ilânı ile birlikte 31 Ekim 1914 günü Iğdır'dan Beyazıt'a, 1 Kasım'da da Sarıkamış'tan Pasinler'e saldıran Ruslara karşı III. Ordumuz harekete geçer. 6-9 Kasım'da Köprüküy; 14-18 Kasım'da Azap Muharebesinde Rusları perişan eden ordumuz kışın bastırmasına rağmen Enver Paşa komutasında 22 Aralık 1914'te Allahüekber Dağı'nı aşarak Rus Ordusunu arkadan çevirme hareketine girişir. Ne yazık ki Ordumuz iklimin azizliğine uğrayarak kışın bu en soğuk günlerinde çok kayıp verir. Ordunun büyük bir bölümü Allahüekber Dağını aşamaz. Selim'e inmeyi başaran kolordularımız da olağan üstü kahramanlık gösterse de maksadı temin edemezler.

Meçhul bir Mehmetçiğin bu savaşla ilgili edebiyatımıza bahsettikleri bir koşma:³¹

"Seferberlik oldu, dünya kaynaştı,
Koç yiğidin cenge hevesi gelir.
Azmış Sarı Moskof, hudutu aştı,
Ağzı yandı, pişman nidâsı gelir.

Köprüküy, Horum'da bozduk düşmanı,
Geçtik ileriye kurduk divânı.
Karakışta olduk dağlar mihmânı,
Gönüle bahar-yaz havası gelir.

Askerler bağlıyor bacağa dolak³²,
Ne kötü köy imiş bu Altınbulak.
Cehd edin kardaşlar, meşeyi³³ alak,
Tamam üstümüzden top sesi gelir.

Sarkamış dağları yana çevrülür,
Askerin üstüne kurşun savrulur,
Nice anaların bağı kavrulur,
Dağları aşınca ovası gelir.

Burnumuzda Kars, Kağızman tütüyor,
Hasan-ı Harkani³⁴ hasret yatıyor,
İnşallah Urus'un günü bitiyor,
Kırklar, Erenlerin duvası gelir."

Köprüküy'de Rusları yenen ordumuzun erlerinden Sinan Çavuş, daha Kars'a varmadan, bir şiir yazarak, Kars'ın Kurtuluşunu, Otludaki amcasına müjdelir.³⁵

²⁸Yılmaz Öztuna, Büyük Türkiye Tarihi, Ötügen Yay., İstanbul-1978, c. VII, s. 188; Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Bilge Yay., İstanbul-1987, s. 524.

²⁹Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Bilge Yay., İstanbul-1987, s. 531; Mehmet Hocaoglu, Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, Anda Dağıtım, İstanbul-1976, s. 396.

³⁰Prof. Dr. Şerif Aktaş, Yenileşme Dönemi Türk Şiiri ve Antolojisi, Akçağ Yay., Ankara-1996, s. 396-397.

³¹1914'te Sarıkamış'a İlerleyen Askerlerin Türküsü, Kırzioğlu M. Fahrettin, Edebiyatımızda Kars II, Işıl Matbaası, İstanbul-1958, s. 88.

³²Dolak: Kişin üşümek için bacaklara sarılan uzun sargı.

³³Meşe: Orman.

³⁴Ebül Hasan-ı Harkani: Buhara'nın harakan köyünden büyük İslâm âlimi. Nakşibendî Tarikatı'nın yedinci halifesi. Hicri V. asrın başlarında, müritleri ile birlikte Kars'ta savaşırken şehit olmuş ve Evliya camiiinin yanına gömülmüştür.

³⁵Kırzioğlu M. Fahrettin, Edebiyatımızda Kars II, Işıl Matbaası, İstanbul-1958, s. 88-89.

Erzurum'dan çıktım muradım Kars'tır,
Gönlüme bin şâdlık arzuman gelir.
Hasan-ı Harkan'a³⁶ müjdeler olsun,
Moskof'un üstüne Âl-Osman gelir.

İlkin Köprüköy'de kurduk kavgayı,
Moskoflara vurduk derin yarayı,
Cân ü gönülde biz ettik duayı,
Düşmanı boğacak Nuh-Tufan gelir.

İstanbul'dan Enver Paşa'mız geldi,
Açıldı gönlümüz, yüzümüz güldü.
Ordu Sarkamış'a hareket kıldı,
Kış günü dağ bize gülistan gelir.

İnşallah alırız esir vatani,
Oltu, Kağızman'ı, Kars Ardahan'ı,
Bunu böyle yazdı, **Çavuş Nihanî**,
Gelecek ay size baş mihman gelir.

Sarıkamış ve Kars'ı kurtarmak için gelen Türk Ordusu'na bir kaç şiir de 25 yaşında Ermeniler tarafından şehit edilen Meşhur ozanımız Hafız Recep Hıfzî yazmıştır.

Kağızmanlı Hafız Recep Hıfzî, "1914'te Gelen Orduya"³⁷ adlı şiiri ile Türk Ordusu'nun Doğu'ya gelişini halka şu şekilde müjdelemiştir:

"Bu gelene derler Şanlı Âl-Osman,
Önünde düşmanı olur perişan,
Sayesinde necat bulur mazluman,
İslam'ın derdine dermandır bugün.

Ordumuz Soğanlı Dağını aştı,
Bir kol vardı "Taht Düzü"ne ulaştı,
Moskoflar ürküştü, tedbiri şaştı,
İnşallah mahvolur, zamandır bugün."

...

Yine Sarıkamış'ı Rus işgalinden kurtarmaya giden ordumuz için yazılan ancak yazanı belli olmayan bir şiir:

"Erzurum'da seferberlik kurdular,
Tipi, boran şarapnelle kırdılar,
Sarkamış'a hücum etti ordular,
Ağlama, kısmetse gelirim ana,
Canım kurban olsun aziz vatana.

Sarkamış Dağları yana devrilir,
Nice anaların bağı kavrulur,
Askerin üstüne kurşun savrulur,
Ağlama, kısmetse gelirim ana,
Canım kurban olsun aziz vatana.

³⁶ Hasan-ı Harakanî: Nakşibendi tarikatının altınca halkasını oluşturan evliyaullahtan bir zattır. Buhara'nın Rey şehrinin Harkan köyündendir. Kars savaşlarına katılmış ve burada şehit olmuştur (Hicri 425). Kars'ta Evliyâ Camii'nin yanında medfundur.

³⁷ Z. Mahir Baranseli, Kağızmanlı Recep Hıfzî, Kars Halkevi Yay., Bila tarih, Kars, s. 53; Kırzioğlu M. Fahrettin, Edebiyatımızda Kars II, Işıl Matbaası, İstanbul-1958, s. 89-90; Dr. Kırzioğlu M. Fahrettin, Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920), Kardeş Matbaası, 1970 – Ankara, s. 86.

Sağ cenahta kaldı Hünker'in Düzü,
İkindide teslim aldık Barduz'u,
Esti Sazak yeli üşüttü bizi,
Ağlama, kısmetse gelirim ana,
Canım kurban olsun aziz vatana.³⁸

Sarıkamuş felâketinin mağdurlarından birisi de Mustafa Nihanî'dir. Erzurum-Şenkaya'nın Bardız nahiyesinin Güreşken köyünden olan Nihanî'yi Ermeniler ve Rumlar, Kağızmanlı Recep Hıfzî gibi hapsederler. Sarıkamuş hapishanesinden kaçmasına, Rus ordusunda bulunan Abdullayev adlı Kazanlı bir Türk fırsat verir. Nihanî, köyüne dönerken Sarıkamuş ile Şenkaya arasındaki bütün köylerin Rumlar ve Ermeniler tarafından talan edilip yakıldığını ve bütün köy sakinlerinin öldürüldüğünü görür. Köyüne geldiğinde yanmış yıkılmış yıkıntılar arasında ancak 28 yaralı bereli, açık çıplak çocuk bulur. Bunları 43 gün bir mağarada ot yedirip, su içirerek hayatta kalmalarını sağlar. Nihanî başından geçenleri ve gördüklerini "1915 Sarıkamuş Şehitleri ve Felâketine Ağıt" adlı şiirinde şöyle ifade eder:³⁹

Zalim felek sana nettim neyledim,
Düşman, kılıçları çal ha çaldadır.
Bardız-Dere hâlin yanıp söyledim,
Kimse yol öğretmez, eyce yaldadır.

...
Soğanlı'da nice alaylar dondu,
Pervane olup Kars uğruna yandı,
Nice bin hanenin ocağı söndü,
Gine derler zulmün çoğu daldadır.

Karlarda yatarlar şerefli, şanlı,
Kimisi vurulmuş, nur yüzü kanlı,
Kimisi nevcivan, taze nişanlı,
Boynu buruk, melûl, gözü yoldadır.

...
Karakoldan canı dağa atarız,
Mağaralarda aç, susuz yatarız,
Kış günü tutarsız kaldık batarız,
Azmış Urumlar da fitne feldedir.

...

Bir destan da yine destan yapan askerlerimizden birisi olan Köprülü Şerif yazmıştır: Binbaşı Şerif Köprülü "Sarıkamuş Felaketi"nin vuku bulduğu geceyi şöyle anlatıyor:⁴⁰

"Konak yerlerinden karanlıkta hareket ettik. Kıtaat kemal-i sükûnetle birer ikişer kol başlarını takip ediyordu; kol başlarında kılavuzlar vardı. Haritaya nazaran üç saat sonra biz hatt-ı bâlâdaki boyun noktasını geçeceğiz zannediyorduk. İki misli mesafe kat'ettik, yine yokuştan kurtulamadık. Dağa çıktıkça daha etrafın manzarası hem lâtif hem de vahşi bir şekil alıyordu. Her taraf yalçın ve engin derelerden müteşekkil görünüyordu. Biz kar ve buz kayalarıyla meşhur olan bütün bu dereleri, tepeleri ve sonra birçok alçak dağları ayağımızın altında görüyorduk. Topçular bu dik ve derin karlı dağ yolundan nasıl çıkacaklar, aklım ermiyordu. Biz zahmetle, müşkülâta fakat inzibat ve intizamdan ayrılmayarak çıkıyorduk. En nihayet çıktık. Fakat bizi arka tarafı iniş bir boyun noktası değil, belki gayet geniş ve nihayetsiz zannolunan bir kar yaylası karşıladı..."

"Pek yorulmuş ve natüvan düşmüştük. Tam yayla üstünde keskin bir rüzgâr ve arkasından şiddetli bir tipi başladı. Bu andan itibaren göz gözü görmez oldu. Kimsenin kimseye muâvenet etmesi ve hatta söz söylemesi, sesini işittirmesi imkânı kalmadı ve uzun, nihayetsiz denecek kadar uzamış olan yol kolu dağıldı. Asker, enginlerde, dere içlerinde, orman bucaklarında, nerede kara bir nokta,

³⁸ Bu şiir M. F. Kırzioğlu tarafından Oltulu Fahri Kılıç'tan derlenmiştir.

³⁹ Kırzioğlu M. Fahrettin, Edebiyatımızda Kars II, İşıl Matbaası, İstanbul-1958, s. 107 – 108.

⁴⁰ Şerif Köprülü, Sarıkamuş, İstikbal Matbaası, İkinci Tab, 1338-İstanbul, s. 176-177.

nerede dumanı çıkar bir ocak gördü ise oraya saldırdı ve kolordu inhilâl etti. Zabitan çok uğraştı, fakat kimseye söz işittirmek kudreti kalmamıştı... Hâlâ gözümün önündedir. Yol kenarında karların içinde çömelmiş bir nefer bir yığın karı kollarıyla kucaklamış, titreyerek, feryat ederek dişleriyle kemiriyordu. Kaldırıp yola sevk etmek istedim. Nefer evvelki hareketini, feryadını, dişleriyle, tırnaklarıyla çabalamasını hiç bozmadı ve beni hiç görmedi. Zavallı tecennün etmişti. Bu sûretle şu mel'ûn cumûdiyeler içinde biz belki on bin kişiden fazla insanı bir günde karların altına bıraktık ve geçtik.”

Yakup Kadri'nin bu eser için yazdıklarından birkaç cümleyi de sunmak istiyorum:⁴¹

“Türk üdebâ ve sanatkârları içinde hangisi bu küçücük fikra kuvvetinde bir eser yazdı? Veya bir tablo yaptı? Daima millî hayatımızın haricinde kalan ve kâh yeni Garp âsâr-ı edebiyesinden, kâh eski enderûnî Şark edebiyatından mülhem olmakta marazî ve adi bir zevk bulan bu zümreye, hakikati kendi gözleriyle görmeğe muktedir değilse ve hayattan kendi elleriyle bir şey ibdâ etmesine imkân yoksa, bari ara sıra Sarıkamış gibi samimi hatıralardan biraz heyecan ve biraz duygu istiâne etmek mukadder olsa...”

Vatan müdafaası için önce Yemen cephesine oradan Kafkas cephesine koşan Konya İlgin'dan Ali Onbaşı'nın babasına gönderdiği edebiyat harikası mektup da olayın başka boyutlarına açıklık getirmektedir:

“Bu yaz, iki alayımızla Yemen'den buraya naklonulduk. Yola revanımızdan dört ay miskaddem buraya konakladık ki, Arap'ın nar-ı cehennemi, Köprüköydeki ayaz yanında nimet-i İlahî imiştir kim, burada çadırın perdesi, buza kesmiş oğluk kulağı misillü kırılmakta ve kopmakta. Bölük kumandanım beni sıhhiyeye nakletmiş ise de tabip, ecza ve deva fıkdanından (yokluğundan) birçâre kalıp tekraren takımına tertip olundum...”⁴²

1914-1915 Sarıkamış felâketi için Türk analarının söyledikleri manilerden birkaçı:⁴³

Sarıkamış'ta var maşın,⁴⁴
Urus yılmış ağır koşun,
Bizim asker açık çıplak,
Dağlarda buyudu kışın.

Sarıkamış saza döndü,
Dağları gülzâra döndü.
Serçe canlı Ermeniler,
Herbiri şahbaza döndü.

Sarıkamış içi meşe,
Urus yaktı hep ataşa.
Bizi koydun eli bağlı,
Nerye gittin Enver Paşa.

Bardız Deresi kan çağlar,
Analar ciğerin dağlar.
Çilhoruz Dağı dalında,
Nice duvaklılar ağlar.

Soğanlı'da soğan olur.⁴⁵
Kar, tipisi boğan olur,
Urus'u bozgun görenler,
Anasından doğan olur.⁴⁶

Çadırlar dağa kuruldu,

⁴¹ Devrin Yazarlarının Kalemile Millî Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal (Hazırlayanlar: Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Necat Birinci, Abdullah Uçman), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara-1992, s. 62-64.

⁴² Aydın, Nurhan, Her Yönüyle Sarıkamış, Kars, 1998, s. 194.

⁴³ Kırzioğlu M. Fahrettin, Edebiyatımızda Kars II, Işıl Matbaası, İstanbul-1958, s. 108-109.

⁴⁴ Maşın/maşın: Tren.

⁴⁵ Soğan: Lâle soğanı, yosunlu yeşil ot

⁴⁶ Anasından doğan olur: Anasından yeni doğmuş gibi dertsiz kedersiz olur.

Hücum borusu vuruldu,
Bir Sarıkamış uğruna,
Doksan bin fidan kırıldı.

Bu savaşın ve bütün bu katliamların müsebbibi de tabii ki, Batı'nın ve Rusların maşalığını yapan Ermenilerdir. 1915 yılı başlarında sadece bu bölgede 137 bin insanımızı şehit vermişiz.⁴⁷
Türk Ordusu saflarında bulunan Afşar Türklerinin söyledikleri ağıtlardan birkaçı:⁴⁸

Sarıkamış ne aralı (ırak),
Kimi şehid, kim(i) yaralı,
Bunu duymuş var mı ola,
Yalan dünya kurulalı.

Sarıkamış, Altınbulak,
Soğanlı'yı biz ne bilek,
Bizim uşak böyle gezer,
Ağlı zubın, kara yelek.

İbirişimin kozaları,
Battın Avşar kuzuları,
Sarıkamış'ta kırıldı,
Gonca gülün tazeleri.

Gine kavga sesleniyor,
Onaltılı isteniyor,
Gidenlerin biri gelmez,
Silahları paslanıyor.

Yüzbaşılar, binbaşılar,
Tabur taburu karşılar,
Bir kar yağar ince ince,
Yatan şehitler ışılar.

Sarıkamış ve çevresinde bulunan Türk köylerindeki 15 yaşından büyük erkekler zorla toplatılıp götürülerek, Micingert, Sünkütaşı, Karaorgan, Soğanlı, Handere, Sarıkamış yol inşaatlarında ve Paslı, Mağaracık, Azat taş ocaklarında çalıştırılırlar. Aylarca buralarda silah zoru ile çalıştırılan Türklerin tamamına yakını köylerine dönemezler. Bitlenme neticesinde tifüsten, gıdasızlıktan ölürler. Bunlar arasında bulunan ancak hayatta kalma şansını yakalayan, şair ruhlu birisi şöyle bir yanık türkü koşar:⁴⁹

Yorgan aldık çiğnimize⁵⁰,
Kazma verdi elimize,
"Saldat" düştü önümüze,
Eşe eşe candan olduk.

Micingerd'in var kal'ası,
Çok çektik Urus belâsı,
Arşa çekilmiş nâlesi,
Kılıp, tutmaz dinden olduk.

Başımızda "saldat" gözler,
Soldu nice gül benizler,

⁴⁷ Türkler'in Altın Kitabı, Refik Özdek, Tercüman Yay., İstanbul-1990, c. IV, s. 888; Kırzioğlu M. Fahrettin, Edebiyatımızda Kars II, Işıl Matbaası, İstanbul-1958, s. 88.

⁴⁸ Kırzioğlu M. Fahrettin, Edebiyatımızda Kars II, Işıl Matbaası, İstanbul-1958, s. 110.

⁴⁹ Bu Türkü . M. F. Kırzioğlu tarafından derlenmiştir. Edebiyatımızda Kars II, Işıl Matbaası, İstanbul-1958, s. 112.

⁵⁰ Çiyin: Omuz.

Köye, kende koymaz, izler,
Bitten, kirden kandan olduk.

Ağa ile Abo-Hoca,
Ne İslâm var, ne de hoca,
Handere’de öldü gece,
Defneden yok sinden⁵¹ olduk.

Mehmet Emin Yurdakul’un Avrupa’da tahsil yapan oğlu yurda dönerken, o zaman Erzurum valisi bulunan babasının yanına Batum - Tiflis - Kars demiryolu ile gelir. Kars’ı gezerken, şimdiki stadyumun karşısında bulunan ve Rusların “1877 Zaferi” anısına yaptığı heybetli kiliseyi ve onun önündeki büyük zafer abidesini görür. Kocaman kaidenin üzerinde bir Rus askeri elinde Rus bayrağı, Erzurum-İstanbul yönüne ilerliyor, ayağının altında Osmanlı sancağı... Diğer bir figür havadan gelen ve Çarlığı temsil eden bir kartalın direği kırılarak düşen bir Türk bayrağını gaga ve pençeleriyle parçaladığı ifade ediliyor.⁵²

Yurdakul’un oğlu bu abidenin kartpostalını babasına getirir. Üstat Şair, çok müteessir olur. Oğlunun duygularını da kendi duygularına katarak “Kars Heykeli Karşısında” başlığı altında, “İntikam Perisi” ve “Bana Kevser Sunana” adlı iki şiir yazar. Şiirlerden birisi şöyle:⁵³

Kars Heykeli Karşısında (İntikam Perisi)

Bir geceydi; mezarlar, harabeler karanlıktı;
Dört yanımda ölüler, akbabalar uyuyordu.
Lâkin benim gözlerim baykuş gibi uyanıktı;
Kulaklarım çığlıklar, fırtınalar duyuyordu.

Ben geçmişin acıklı seslerini dinliyordum;
Yırtıyordu kalbimi Doksan üç’ün tırnakları.
Can evinden vurulmuş asker gibi inliyordum;
Gülüyordu karşımda Melikof’un Kazakları.

Bu sırada baktım ki önümde bir güzel kız var,
Gözlerinde yangınlar, saçlarında kızıl kanlar;
Uzattıyor bir altun tas parlayan nur elini:

“Bu intikam aşkının Kevseridir; al, iç!” diyor;
Eğilerek öptüğü kılıcımdan kan istiyor,
Ve işaret ediyor bana Kars’ın Heykeli’ni!..

6 Kanunisâni 322 (19 Ocak 1917)

Akşehir sakinlerinden bir ailenin genç babası, binlerce Anadolu ailesinin erleri gibi 1895 Yunan Harbi başlayınca cepheye koşar. Savaşır, şehit olur, geri dönemez. Geride eşi, oğlu ve kızı kalır. Oğlu büyük zorluklarla tıbbiyeyi bitirip doktor olur. Ruslar ve Ermeniler Erzurum ve Erzincan’a kadar ilerleyince bu defa evin yegâne erkeği Dr. Ziya cepheye koşar. Geride anne Sabire Hanım ve kız kardeşi Güzide kalır. Sabire Hanım ile Güzide, “Şevkat Yurdu”na baş vururlar. Ordu için ne lazım, ne yapabiliriz diye sorarlar. Eldiven lazım, çorap lazım, derler. Döner gece gündüz çorap, eldiven örerler.

Beyaz iplikle dokudukları eldivenlerin işaret parmağını siyah iplikle örerler. Ayrıca Sabire Hanım ak saçlarından siyah parmağın üzerine zincire vurulmuş bir hilâl nakşeder. Güzide Hanım Kız da kumral saçlarıyla eldivenin üzerine “Ey Asker, düşman eli değmeyen saçlarımla sana hürmet yolluyorum.” diye yazar. Onlarca çift eldiven, çorap örerler ve “Şevkat Yurdu” ile “Hilâl-i Ahmer (Kızılay)” aracılığı ile cepheye gönderirler.

⁵¹ Sin: Mezar.

⁵² Mehmet Refik Altınay, Kafkas Yollarında, Hazırlayan: Yunus Zeyrek, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara-1981, s. 63.

⁵³ Fevziye Abdullah Tansel, Mehmet Emin Yurdakul’un Eserleri I, T.T.K. Yay., 1969- Ankara, s. 247-248; . Kırsızoğlu M. Fahrettin, Edebiyatımızda Kars II, İşıl Matbaası, İstanbul-1958, s. 113-114.

Birkaç yıl sonra oğlu Dr. Ziya'dan bir mektup gelir:

“Sevgili Anneciğim,

Rusya'da esir iken mektup gönderemedim. Bir sene evvel Azerbaycan'a kaçabilmişim. Oradan iki mektup yazmış isem de varıp varmadığını bilmem. Avrupa'nın emperyalist düşmanları cihana kundak soktu. Son sıralarda Sarıkamış taraflarındaki ordumuza iltihak etmişim. Taşnakların Türk ve Müslümanlara yaptığı zulüm karşısında bir doktor iken silâha sarıldım. Ordu ile beraber Kars'a girdik. Vaktiyle tıbbiyede mektep arkadaşım olan Asador orada çete reisi olarak karşımıza çıktı. Bir sabık Osmanlı kurşunuyla göğsümden ve elimden yaralandım! Fakat hamdolsun şimdilik tehlike yoktur. Katiyyen merak etmeyiniz. Pek çok esir ve top aldık. Şimdi sancağımız eski ve tarihî kalemizde sallanıyor.

Bu mektubu acele gönderiyorum. Size ve zavallı, kimsesiz hemşireme inşallah yine mektuplar yazarım.

Benden bir emanet gelirse alınız, merak etmeyiniz. Uzun müddet, hatta senelerce mektup yazamazsam sakın merak etmeyiniz. Ağlamayacağınıza bana söz veriniz ki kalbim rahat etsin! Sizin hürmetle ellerinizden, hemşiremin güzel gözlerinden öperim valideciğim.

Mütehassir oğlunuz
Doktor Ziya⁷⁵⁴

Çok geçmeden bahsi edilen emanet gelir. Küçük bir paket ve içerisinde küçük bir mektup.

Çok Sevgili ve Şefkatli Annem,

Bu mektubu size Kars'tan yazıyorum, iyileştim. Altınordu hükûmetine, Kazan taraflarına gideceğim. Oradan mektup gönderemem. Rica ederim merak etmeyiniz!

Size bir eldiven gönderiyorum. Bunun yalnız şahadet parmağı siyahla örülmüştür. Üzerine beyaz saçla “zincir içinde hilâl” şekli nakşedilmiştir. Öbür eldiven üzerinde de kumral bir saçla “Ey asker, düşman eli değmeyen saçlarımla sana hürmet yolluyorum.” Yazılı idiye de elimi parçalayan kurşun bazı yerlerini bozdu.

Memleketimin kim bilir hangi köşesindeki meçhul bir kadın eli bana bu eldiveni hediye etti, kim bilir o ak saç kimindir? Hemşiremin bu hamiyet numûnesinden ibret almasını pek isterim. Üzerimde kanımdan damlalar taşıyan bu kutsî “emanet”i siz ve hemşirem saklarsanız pek memnun olacağım. Sizleri Tanrı'ya emanet ederim.

Oğlunuz Doktor Ziya⁷⁵⁵

Sabire ve Güzide Hanımefendilerin örüp gönderdikleri eldivenlerden bir çifti kendilerine dönmüştür. Yaralanmış, kanlanmış, “gazi” olarak. Anne ve kız, Dr. Ziya'nın yaralanmasına çok üzümler. Bununla birlikte gerçeği yani “ak saçın annesinin, kumral saçın da kız kardeşinin” olduğunu ona bildirmeyi çok isterler. Fakat mümkün mü? Nereye ve nasıl?

Bu hakikat ebediyen meçhul kalmaya mahkûmdu. Zaten Ziya Bey, Kars kalesinin göğsüne gömülmüştü bile.

İkinci mektup ile “kanlı eldiven” evvelce hazırlanmış, Ziya şehit olduktan sonra arkadaşları tarafından gönderilmesi vasiyet edilmiş emanetlerdi.⁵⁶

Ruslar, 93 Harbi sonrasında (13 Temmuz 1878) savaş tazminatı olarak aldıkları, Oltu, Şenkaya ve Olur dahil Ardahan'ı; Artvin dahil Batum'u ve Kars'ı Osmanlı Devleti'ne geri vermek mecburiyetinde kalmıştır. Ermeniler bu antlaşmayı tanımayarak bütün bu bölgede katliâma devam etmişlerdir. Bu üç şehri Ermeni, Rum⁵⁷ ve Rus zulmünden kurtarmak için Erzincan önlerinde bulunan Kâzım Karabekir Paşa komutasındaki I. Kafkas Kolordusu harekete geçmiştir.

⁵⁴ Devrin Yazarlarının Kalemile Millî Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal (Hazırlayanlar: Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Necat Birinci, Abdullah Uçman), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara-1992, s. 485.

⁵⁵ A. g.e s. 486.

⁵⁶ A.g.e. s. 487.

⁵⁷ Berlin Antlaşması'nın 8. maddesine dayanarak Ruslar Anadolu içlerinde bulunan yüzlerce Rum ailesini Şenkaya, Sarıkamış bölgesine yerleştirmiştir. Birinci Dünya Savaşı, İzmir'in işgali yıllarında bu Rumlar da Yunanistan, Avrupa ve Rusya'dan aldıkları talimat doğrultusunda çeteler kurarak Sarıkamış, Şenkaya ve Kars'ın köylerinde katliâm yapmışlardır.

Şubat ayında Erzincan'dan hareket eden Türk ordusu 11 Mart, Ilıca, 12 Mart, Erzurum derken 5 Nisan'da Sarıkamış'a girmiştir. Bu süre içerisinde Ermeniler bu bölgede kelimenin tam anlamıyla soykırım yapmışlardır.

Sarıkamış'ın Ermeni işgalinden kurtarılışını Kâzım Karabekir Paşa şöyle yazıyor:

“5 Nisan gece saat 3'te Ermeni mevzilerine bir baskın yapan 9. Fırka bu mevziyi de işgal etti.

...

Saat 09'00'da Karaorgan'a geldik.

...

Saat 10.00'da Karaorgan'dan hareket ettik. Şose ve demiryolu ihtişamla uzanıyor. Etrafta bomboş Rum köyleri zengin çehreleriyle sanki bizi selamlıyorlardı.

...

Handere'ye çıkarken sanki yeşil bir örtü her tarafı kaplamış gibi idi. Yıllardan beri denize hasret çektiğimizden ben buna dalgalı engin bir yeşil deniz dedim ve nihayet biz de onun içine daldık. Ve zevkle o güzel kokulu hava ile ciğerlerimizi güzelce yıkadık. Handere'den sonra iniş başladı. Gittikçe artan bir güzellik ve zenginlik içinde otomobilimiz koşuyordu. Muharebelerin izleri ve bakiyeleri ve sıra sıra tahkimat bizi daha çok kendine çekiyordu. İki saatte Sarıkamış'a vardık. Tam saat 12.00 idi. Çerkezköy harabesi ve üstündeki çamlık sırtlar Enver Paşa'nın kumandasındaki 9. Kolordunun felâket günlerini bize hatırlattı. Ne tesadüftür ki bugün Sarıkamış'ı zapteden yine bu kolordunun Fırka hâline dönmüş olan bakiyesi idi... Erkânıharplerim de yine onlardı. Ve o vaziyeti yer yer canlandırarak anlatıyorlardı...

Bu acıklı günleri bugünün neşesi avutuyordu. Sarıkamış zaferi bize mukaddermiş. Sarıkamış'ın medenî çehresi insana ferahlık veriyor.

...

Sarıkamış'ın bir Avrupa kasabası gibi şirin ve heybetli manzarası arasında yer yer yangınlar ve yüksek duman sütunları ve büyük bir ıssızlık arasında ara sıra infilâklar bir harp dehşeti veriyordu. İstasyonda tek tük götürülememiş vagonlardan başka bir şey bırakılmamış. Bir trenin bile elimize geçmemesine canım çok sıkıldı. Yanan çarşıdan geçerek yangınları yakından gördük. Cephanelik, erzak ambarları ve bir iki kışla yanıyordu. Yanmayan binaların sayısı yanarlardan pek çoktu.⁵⁸

Kars'ı Ermeni zulmünden kurtaran Türk Ordusu, Gümrü'ye hareket edince Aşkaleli Sadâyî adlı bir asker ağır yaralı olduğundan Subatan köyünde Şerif Ağa'nın evinde tedavi için kalır. Sadâyî burada bir şiir söyler ve ev sahibine hatıra bırakır:⁵⁹

Erzurum'dan çıktım, muradım Kars'tır,
Gönüller etrafı seyrana kaldı.
Mevlam gönüllerin muradın versin,
Gümrü'ye, Tiflis'e, Şirvan'a kaldı.

...

Girdik bir cenk ile Sarıkamış'a,
Kâfir ataş vermiş, yanmış her köşe.
Yol boyu köylerde İslâm yok, hâşâ,
Talamış kırmışlar, al kana kaldı.

Kavga durdu, tuttuk Kars'ın önünü,
Dediler, barış var, beklen sonunu.
Alçak Ermeni'nin gördük şânını,
Her yana od salmış, dumana kaldı.

...

17 Nisan – 20 Mayıs 1918 tarihleri arasında Tarihçi Yazar **Ahmet Refik Altınay**'ın başkanlığında Alman yazar Vays ve Avusturyalı Yazar Dr. İştayn'dan oluşan bir heyet Doğu illerini gezerek Ermenilerin Türklere yaptığı mezalimi yerinde tespit etmişlerdir.⁶⁰ Bu heyetin tespitlerinden birkaç paragraf:

⁵⁸ Kâzım Karabekir, Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik, Sarıkamış, Kars ve Ötesi, Emre yay., İstanbul, 1995, c. 4, s. 72-74.

⁵⁹ Kırzioğlu M. Fahrettin, Edebiyatımızda Kars II, Işıl Matbaası, İstanbul-1958, s. 138-139.

⁶⁰ Mehmet Refik Altınay, Kafkas Yollarında, Hazırlayan: Yunus Zeyrek, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara-1981, s. 4.

“Sarıkamış’tan Kars’a kadar yol üzerindeki köylerden bir kısmı Müslüman, bir kısmı Malakan, Yedikilise Hristiyan köyü...

Köyler bomboş. Evlerin kapıları açık, pencereleri kırılmış, sundurmaları samanla dolu. Odalarında sepetler, elbise parçaları; ambarlarında arpa, buğday artıkları; ahırlarında destelerle hayvan nalları; yemliklerinde samanlar ve otlar; samanlıklarında dövenler var. İneklerini, buzağılarını bağladıkları ipler, alelacele koparılmış. Ufak kârgir odalarına bir elem, bir mâtem, bir acı sinmiş. Aç kediler bitâb ve mecalsiz, bahçelerde uyuyorlar. Bizi görür görmez ayaklarımıza sürtündüler. Ağlar gibi hazin, acıklı, öksüz bir sesle miyavlamaya başladılar. Her tarafta müthiş bir istilânın, korkunç ve acı bir firarın eserleri var. Ermeniler köyleri tahrip etmişler; peşlerinden koşan Osmanlılara Kars’ta yeni bir müdafaa kuvveti hazırlamak için buralarda yaşayan zavallıların ağızlarından lokmalarını, sırtlarından esvaplarını, ambarlarından erzaklarını almışlar. Yollar, buzağı ölülerıyla dolu. Osmanlı takibinden kaçan Ermenilerin sol cenahı bu havaliyi yağma etmiş...”⁶¹

“Sarıkamış’tan Kars’a kadar birçok Rum köyleri var ki lisanları, Rusça, kıyafetleri Rus kıyafeti, Rumcaları gayet kaba. Yalnız bu tesir Türkler üzerinde hiçbir eser bırakmamış. Türklerin oturdukları yerlere civar Ruslar bile Türkçe’yi öğrenmeye mecbur olmuşlar. Türkler ananelerini, millî türkülerini, irfanlarını tamamiyle muhafaza etmişler...”⁶²

Kâzım Paşa, karargâhını Gümrü’ye, daha sonra da Tebriz’e kurarak ve ordusunun bir bölümünü de Dilican, Ahıstafa, Kazak, Gence üzerinden Bakû’ya göndererek kısa sürede Bakû, Tebriz, Kars üçgeninde yapılmakta olan Ermeni zulmüne son vermeyi başarmıştır. Ne yazık ki 30 Ekim 1918 günü imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşmasının 11. maddesi gereğince Türk orduları 1914 öncesi sınırlara çekilmeye mecbur edilmiştir. Böylece Erzurum’a kadar olan bütün bu bölge tekrar Ermenilerin eline düşmüştür. 40 yıldan beridir zulüm içinde kavru lan Türkler tekrar zulümle başbaşa kalmışlardır.

Türk Ordusu çekilir çekilmez başkenti Kars olan “Cenûbigarbî Kafkas Hükümeti” kurulmuş ve ordusunu kurarak kendilerini savunmaya ve yönetmeye başlamışlardır. Ancak İngilizler Hindistan’dan getirdikleri sömürge askerlerden oluşan İngiliz alayı ile 13 Nisan 1919 gecesi Kars’a baskın yaparak, hükümeti yıkmış ve yöneticilerini Malta’ya sürgüne göndermişlerdir. Böylece İngilizlerin yardımıyla Ermeniler, 13 Nisan 1919’dan itibaren Artvin, Ardahan, Batum, Kars ve çevresine hakim olmuşlardır. Tekrar zulüm, tekrar katliam başlamıştır.

Mustafa Kemal, Samsun’a çıkıyor. Millî Misak imzalanıyor.

Kâzım Karabekir Paşa tekrar Erzurum’a gelir ve Şark Cephesi Komutanlığı’nı üstlenir. Mustafa Kemal’in başkanlığında Erzurum Kongresi’ni yaparlar. Türk Ordusu ikinci defa Sarıkamış, Kars ve Gümrü kalesini zaptederek Ermeni ordusunu mağlup eder. Bütün Doğu Ermeni zulmünden kurtulur (30 Ekim 1920).

Babam’dan dinlemiştim. O da Âşık Gülistan’dan dinlediğini söylerdi. Kâzım Paşa Kars’ı aldığı anda, şimdi kendi adını taşıyan “Kâzım Paşa Caddesi” üzerinde bulunan ve bir zaman Cumhuriyet Otelı adıyla otel olarak kullanılan binayı karargâh yapar. Paşa, binanın caddeye nazır balkonunda masanın üzerine yaydığı haritayı inceleyip, taarruzu yönetmektedir. Türk Ordusu ile Kars’a gelen Üstat Nihanî saz omzunda karşı kaldırımdan geçmektedir. Paşa, Nihanî’yi yanına çağırır. Aylar önce Oltu önlerinde iken aralarında geçen bir konuşmayı hatırlatır. Paşa sorar:

- Hani bana demiştin, Kars kalesinde Türk bayrağının dalgalandığını göreyim de, o gün öleyim. Bak Kars kalesinde Türk bayrağı dalgalanıyor. Haydi öl bakalım.

Nihanî ciddi bir teslimiyet ve saygıyla:

- Öleyim Paşam, öleyim! Ayağının altında öleyim, der.

Paşa sözünü keser ve devam eder:

- Hayır, milletin sana daha çok ihtiyacı var. Bugün ölmek günü değil. Al sazını, bugünün hatırasına bir türkü söyle sözünü yerine getirmiş sayalım.

Nihanî Baba, sazını kılıfından çıkarır ve gözlerinden yaşlar akıtarak şu destanı söyler:⁶³

Bir destan söyledim Son Taarruza,
İşimiz kerem ü ihsana döndü.
Gani Mevlam fırsat yetirdi bize,
Ortalık Cennet ü Cinan’a döndü.

⁶¹ A.g.e. s. 58-59.

⁶² A.g.e s. 76.

⁶³ Kırzioğlu M. Fahrettin, Edebiyatımızda Kars II, Işıl Matbaası, İstanbul-1958, s. 165, Âşık Nihanî bu şiirin bazı hanelerini sonradan eklemiştir.

Son günde şâd etti ehl-i imanı,
Ordumuz kurtardı Kars, Kağızman'ı,
Bizden beylik dava eden Ermeni,
Ekini biçilmiş hozana döndü.

Asılsız Ermeni bu işe şaştı,
Mirmanof, Marzmanof yanbegi düştü,
Anıranik duyup, yel gibi kaçtı,
Semeri dağılmış hayvana döndü.

Şad olur İslam'da olsa bu hulus,
Elde selamettir erbab-ı namus,
Bize kurşun atan "Boğos", "Bediros",
Davarın kurt yemiş çobana döndü.

...

Yaşasın ordumuz, merdoğlu mertler,
Topçu, süvarimiz, kurdoğlu kurtlar,
Piyade fırkası dini polatlar,
En küçük neferi arslana döndü.

Kemal Paşa, teşkilatı bitirdi,
Kâzım Paşa, Kars'ı aldı, oturdu,
Halid Beğ, kurt gibi sürdü, götürdü,
Sonra yalın kılıç Yunan'a döndü."

...

Sonuç

Her bir Türkün millî görevlerinden birisi, Türk Dünyasının neresinde olursa olsun, atalarının başından geçen olayları öğrenmek, onlardan gerekli dersi almak ve onları -tarihten coğrafyaya, romandan tiyatroya, müzikten sinemaya, resimden heykele- hangi alanda çalışıyorsa, kutsal bir miras olarak o sahada işleyip, gelecek nesillere devretmek olmalıdır.

Yine her Türk, sâyelerinde yaşadığı fedakâr ve kahraman atalarının, fedakârlıklarını ve kahramanlıklarını vefalı evlat hassasiyetiyle, hatır gönül meselesi yapmadan ve kimseden dolayı çekince koymadan hak ettikleri itibarı ve saygıyı göstermelidir.

Atatürk'ün dediği gibi, "Millet için ve milletçe yapılan işlerin hatırası her türlü hatıraların üstünde tutulmazsa, millî tarih mevhumunun kıymetini takdir etmek mümkün olamaz."

Kaynakça

- ALANKA, İbrahim, Ebû'l-Hasan Harakânî (K.S), Elif Matbaacılık Sanayi, Bilâ tarih, Ankara.
ALTINAY, Mehmet Refik, Kafkas Yollarında, Hazırlayan: Yunus Zeyrek, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara,1981.
ARİF, Mehmet, Başımıza Gelenler, Neşre Hazırlayan: M. E. Düzdağ, Tercüman 1001 Temel Eser Serisi 91-92-93.
ASLAN, Ensar, Çıldırli Âşık Şenlik, Hayatı, Şiirleri ve Hikâyeleri, Atatürk Ün. Yay., Sevinç Matbaası, Ankara, 1975.
ATATÜRK, Kemal, Bugünkü Dille Yayına Hazırlayan Zeynep KORKMAZ, Nutuk 1919-1927, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara,1991.
Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I-III, A.K.D.T.K.Y.K. Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara,1997.
AYDIN, Nurhan, Her Yönüyle Sarıkamış, Kars, 1998.
BARANSELİ, Z. Mahir, Kağızmanlı Recep Hıfzî, Kars Halkevi Yay., Kars-Bila Tarih.
BAŞAR, Zeki, Ermeniler Hakkında Makaleler Derlemeler, Atatürk Üniversitesi, 1978, Erzurum.
BAYUR, Y. Hikmet, Ermeni Meselesi I-II, Cumhuriyet Yay., 1998.
BULUT, Hüseyin, Milli Mücadelede Erzincan, Erzincan Belediyesi Yay., Erzincan, 1997.
DELİORMAN, Altan, Türkler'e Karşı Ermeni Komiteçileri, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1973.
DEMİR, Neşide Kerem, Türkiye'de Ermeni Meselesi, Şafak Matbaası, Ankara, 1976.
DEMİREL, Muammer, Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918), Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1996.

- DEMİROĞLU, Faiz, Van'da Ermeni Mezalimi (1895-1920), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1985.
- Devrin Yazarlarının Kalemile Millî Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal (Hazırlayanlar: Mehmet Kaplan, ENGİNÜN, İnci, Birol Emil, Necat Birinci, Abdullah Uçman), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1992.
- Dictionnaire Larousse, "Turquie" maddesi.
- DUMLU, Ahmet, Belgelerle Ermeniler ve Katliamları, Erzincan Ticaret Matbaacılık, Erzincan, 1983.
- ELDAR, İsmayıl, Ermenistan Türklerinin 1988. Yıl Soykırımı, Bilik Maarifçilik Cemiyetinin "Bayatı" Sıfariş Edebiyatı Merkezi, Bakû, 1995.
- ERDOĞAN, Fahrettin, Türk Elleri Hatıralarım, Yeni Matbaa, 1954.
- ERENDİL, Muzaffer, Tarihte Türk – Rus İlişkileri, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1975.
- EROĞLU, Veysel, Ermeni Mezalimi, Sebil Yay., İstanbul, 1976.
- EYUBOĞLU, Sebahattin, (A. ERHAT, A. ÖZKIRIMLI, A. BEZİRCİ) Pir Sultan Abdal, Cem Yay., İstanbul, 1989.
- General Mayewski, Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar, Tercüme: Doç. Dr. Azmi Süslü, A. Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., 1986, Ankara.
- GÖKDEMİR, A. E. Cenûb-î Garbî Kafkasya Hükümeti, T. K. A. Enstitüsü Yay., Ankara, 1999.
- Histoire de la Turquie, Robert Mantran, Presses Universitaires de France, Paris, 1952.
- HOCANOĞLU, Mehmet, Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, Anda Dağıtım, İstanbul, 1976.
- İLTER, Erdal, Ermeni Kilisesi ve Terör, Ankara Üniversitesi Yay., Ankara, 1996.
- İLTER, Erdal, Ermeni ve Rus Mezalimi (1914-1916), Azerbaycan Kültür Derneği Yay., Ankara, 1996.
- KAFKASYALI, Ali, Aşık Şenlik, "Millî Eğitim ve Kültür" dergisi, Mart 1983, Ankara.
- Edebiyatımızda Ermeni Mezalimi, A.Ü. Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Yayınları, Erzurum, 2001.
- Farklı Bir Aşık Tipi Olarak Çıldır Aşık Şenlik, "Türk Yurdu" dergisi, Şubat 1999, sayı: 138, Ankara.
- Halk Şiirinde, İstiklâl Harbi Öncesi ve Sonrası, Kuzeydoğu Anadolu, Türk Yurdu Dergisi, Ekim, 1997, sayı: 122.
- Kars'ın Kurtuluşu ve Kuzeydoğudaki Ermeni Mezalimi, "Yeni Düşünce" gazetesi, 17-24 Kasım; 01-08 Aralık 1989, Ankara.
- Kars'ın Türkler Tarafından Fethedilişi, "Tercüman" gazetesi, 20 Ağustos 1986, İstanbul.
- Kırk Yıllık Kara Günler (belgesel dram), Eser Ofset, Erzurum, 1995.
- KARABEKİR, Kâzım, Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik, Sankamış, Kars ve Ötesi, Emre yay., İstanbul, 1995.
- KARABEKİR, Kâzım, İstiklâl Harbimiz, Yüce Yay., İstanbul, 1990.
- KARABEKİR, Kâzım, İstiklâl Harbimizin Esasları, Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Faruk Özerengin, Emre Yay., İstanbul, 1995.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, 1855 Kars Zaferi, Işıl Matbaası, İstanbul, 1955.
- Edebiyatımızda Kars II, Işıl Matbaası, İstanbul, 1958.
- Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi, Kardeş Matbaası, Ankara, 1970.
- Kars Tarihi I, Işıl Matbaası, İstanbul, 1953.
- KOCAOĞLU, Mehmet, "Millet-i Sadıka'dan Ermeni Mezalimine Niçin Gelindi", Avrasya Dosyası, Sonbahar 1995, 96, c. 2, sayı: 4.
- KÖPRÜLÜ, Şerif, Sarıkamış, İstikbal Matbaası, İkinci Tab, 1338, İstanbul.
- KUDRET, Cevdet, Batı Edebiyatından Seçme Parçalar, İnkılâp ve Aka Yay., İstanbul, 1977.
- KÜÇÜK, Abdurrahman, Ermeni Kilisesi ve Türkler, Ocak Yay., Ankara, 1997.
- L'HISTOIRE Dergisi, No: 187, Avril, 1995
- Les Dessous Des Mémoires de L'ambassadeur Morgenthau, Les Éditions ISIS İstanbul, 1990.
- LOWRY, Heath W., Çev. Belkıs TORFİLLİ, Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü'nün Perde Arkası, İsis Yay., İstanbul, 1991.
- NALBANTOĞLU, Muhittin, Resim ve Belgelerle Türklerle Karşı Ermeni Vahşeti Dün Türkiye Bugün Azerbaycan, Tercüman Yay., İstanbul, 1992.
- ÖGEL, B. – ERÖZ, M. – YILDIZ, H. D. – KODAMAN, B. – KIRZIOĞLU, F. – ÇAY, M. H., Türk Millî Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1985.
- ÖKE, Mîm Kemal, Ermeni Sorunu, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1991.
- ÖZDEK, Refik, Türkler'in Altın Kitabı, Tercüman Yay., İstanbul, 1990, c. IV.
- ÖZTUNA, Yılmaz, Büyük Türkiye Tarihi, Ötüken Yay., İstanbul, 1978.
- ÖZTÜRK, Kâzım, Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları I-II, K. B. Yay., Ankara, 1990.
- PARİS MATCH, 27 Ferier, 1992.
- SAKARYA, İhsan, Belgelerle Ermeni Sorunu, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1992.
- SOLMAZ, Gürsoy, Yaşayanların Dilinden Erzurum-Sarıkamış-Kars'ta Ermeni Zulmü (1918-1920), Yüzüncü Yıl Üniv. Yay., Van, 1995.
- SÜSLÜ, Azmi, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yay., Ankara, 1990.
- Ruslara Göre Ermenilerin Türklerle Yaptıkları Mezalim, Ankara Üniv. Yay., Ankara, 1987.
- TANSEL, Fevziye Abdullah, Mehmet Emin Yurdakul'un Eserleri I, T.T.K. Yay., Ankara, 1969.
- Türk Kültürü Dergisi (C. Aslanoğlu, İ. Kayabalı), Nisan 1973, sayı: 126.
- Türk Kültürü Dergisi (Ordu Sayısı), Ağustos, 1964, sayı: 22.
- URAS, Esat, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Bilge Yay., İstanbul, 1987.
- YALÇIN, Ayhan, Belgelerin Işığında Türk- Ermeni Meselesinin İç Yüzü, Ünsal Neşriyat, İstanbul, 1975.
- YAVUZ, Nurcan, İşgal ve Mezalimde Erzincan, Doktora Tezi, Erzincan, 1995.
- ZAHİROV, Zahid, Dağlık Karabağ, Heyecanlı Satırlar, Fevral 1988 – Sentyabr 1989, Kommünist Neşriyatı, Bakı.
- ZEYREK, Yunus, Posoflu Aşık Zülâfi, M.E.B. Yay., İstanbul, 1988.